

Leonarda DACEWICZ

NAZEWNICTWO OSOBOWE BIAŁEGOSTOKU POD ZABOREM PRUSKIM

Na podstawie brańskich ksiąg grodzkich ustalono, że Białystok został założony w 1692 r. przez Stefana Mikołaja Branickiego¹. Prawa miejskie nadane w 1692 r. odnosiły się do tej części miasta, która była położona na lewym brzegu rzeki Białej. Od lat 30-tych XVIII w. rozbudowa urbanistyczna obejmuje obszar na prawym brzegu (Nowe Miasto) i w związku z tym pojawia się potrzeba ponowienia praw miejskich, którego dokonano w 1749 r.²

Lokacja miasta obdarzonego licznymi przywilejami, zwolnieniami podatkowymi przyciągała mieszczan z miasteczek królewskich, poddanych z innych dóbr, a także drobną zubożałą szlachtę podlaską. Przybywało także coraz więcej Żydów, ponieważ w porównaniu z innymi województwami Korony osadnictwo żydowskie w woj. podlaskim miało stosunkowo dogodne warunki³. W budującym się i rozwijającym mieście były one na tyle sprzyjające, że w trzeciej ćwierci XVIII w. Żydzi stanowili niemal połowę mieszkańców Białegostoku⁴.

Po ostatnim rozbiórze I Rzeczypospolitej – w wyniku uzgodnień dyplomatycznych – Białystok wszedł w skład państwa pruskiego (1796 r.). W Berlinie zapadły decyzje o lokalizacji w tym mieście władz administracyjnych szczebla prowincjonalnego, a po 1796 r. także szczebla departamentowego nowo tworzonej prowincji państwa pruskiego. Białystok stał się centrum administracyjnym Nowych Prus Wschodnich. Prywatne

¹ J. Maroszek, *Ponowienie praw miejskich Białegostoku w 1749 r.*, „Białostoczczyzna” 1998, nr. 3.

² J. Maroszek, op. cit., s. 11; T. Wasilewski, *Powstanie miasta Białegostoku*, w: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w.*, Warszawa 1981.

³ T. Wasilewski, *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII-XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. IV, Białystok 1985, s. 37; A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia (1487-1795)*, „Studia Podlaskie”, t. II, Białystok 1989, s.8-9.

⁴ A. Sztachelska-Kokoczek, *Spółeczność żydowska w Białymstoku w XVIII w.* „Białostoczczyzna” 1996, nr 2, s. 20.

prowinjonalne miasto o niewielkim znaczeniu politycznym i gospodarczym stopniowo zaczęło przekształcać się w ważny ośrodek administracyjno-gospodarczy⁵.

W kwietniu 1802 r., właścicielka Białegostoku, Izabela z Poniatowskich Branicka (wdowa po hetmanie Janie Klemensie Branickim) wydzierżawiła, a następnie sprzedała miasto państwu pruskiemu⁶. Rządy pruskie trwały niedługo, lecz zostawiły wyraźny ślad w różnych dziedzinach życia Białegostoku i jego społeczności.

Pojawienie się w mieście pruskich urzędników oraz pruskiego garnizonu łączyło się z koniecznością zaspokojenia ich potrzeb. Znacznie rozszerzył się rynek zbytu. Władze pruskie dbały o zwiększenie wytwórczości, co prowadziło do wzrostu aktywności zawodowo-gospodarczej mieszkańców miasta. Do Białegostoku zaczęły przybywać osoby zainteresowane działalnością handlowo-usługową. Zwiększa się wyraźnie ludność miasta, w tym również liczba rzemieślników: murarzy, stolarzy, zdunów, gamcarzy, handlarzy szkłem, kominiarzy i innych. Zmiana stosunków gospodarczych spowodowała, że handel prowadzony przez kupców przejęli faktorzy. Władze pruskie starały się stworzyć warunki sprzyjające rozwojowi gospodarstwu Białegostoku w celu osiągnięcia jak najwyższych dochodów, a w konsekwencji i podatków⁷. Na ogólną liczbę 779 podatników 261 było chrześcijanami, zaś 454 miało pochodzenie żydowskie. Grupę 64 biednych osób obu wyznań zwolniono z podatku (wg spisu Hasfortha z 1806 r.)⁸.

Dzięki skrupulatności urzędników pruskich zachowały się spisy podatników z 1799 i 1806 r. Rejestry zawierają nie tylko imię i nazwisko, ale także zawód podatnika, a spis z 1806 r. – dodatkowo konfesję, ponieważ wyznawcy judaizmu płacili wyższe podatki niż chrześcijanie.

Pruskie rejestry podatkowe oraz inne dokumenty znajdujące się w zespole archiwalnym „Kamera Wojny i Domen” (nazwa urzędu administracji terytorialnej szczebla departamentowego, który ustanowiono w Białymstoku)

⁵ J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII w. Departament Białostocki*, Poznań 1964, s. 52-53; A. Małek, *Mieszkańcy Białegostoku pod zaborem pruskim*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska, nr 10, Białystok 1996, s. 55.

⁶ A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 53.

⁷ A. Małek, *Mieszkańcy Białegostoku...*, op. cit.

⁸ A. Małek, *Spis podatkowy Hasfortha jako źródło historyczne do dziejów Białegostoku okresu rządów pruskich*, „Białostoczczyzna” 1994, nr 3, s. 15.

stanowią znakomitą bazę źródłową, która umożliwia odtworzenie stosunków społecznych w Białymstoku końca XVIII wieku. Dokumenty te są także cennym źródłem materiału antroponimicznego. Spisy imion i nazwisk w połączeniu z informacjami natury społeczno-gospodarczej pozwalają odtworzyć funkcjonujący wówczas system antroponimiczny na szerokim tle kulturowym. Taki kontekst jest jednym z najistotniejszych czynników gwarantujących rzetelny opis nazewnictwa osobowego funkcjonującego na danym terytorium w określonym czasie. Bogatego materiału nazewniczego z osiemnastowiecznego Białegostoku dostarczają ponadto zachowane XVIII-wieczne księgi metrykalne białostockiej parafii katolickiej i unickiej.

Funkcjonujące w określonej społeczności, nazwy własne stanowią integralną część kultury danego narodu, zaś kultywowana w tej społeczności hierarchia wartości znajduje odbicie w strukturze semantyczno-morfologicznej antroponimów. W wypadku Białegostoku wyraźne zróżnicowanie genetyczne nazwisk mieszkańców miasta wynika z wieloetnicznego charakteru osadnictwa.

W okresie rządów pruskich Białystok zamieszkiwały trzy dominujące grupy etniczne: Słowianie (Polacy i Białorusini), Żydzi i Niemcy. W związku z tym w zasobie antroponimicznym można wyodrębnić trzy wyraźnie zróżnicowane grupy antroponimów: nazwy związane z kulturą zachodnio- i wschodniosłowiańską, np. *Laurentius Borkowski*, *Thomas Żukowski*, *Piotr Hołubowski*, *Jan Korolczuk*, *Siemion Litwiniuk*; kulturą żydowską, np. *Moses Leib*, *Dawid Hirsch*, *Isaac Lewin*; kulturą niemiecką, np. *Ludwig Bergau*, *Ludwig Willand*, *Gotfried Klein*.

Na terytoriach pogranicznych charakteryzujących się wieloetnicznym osadnictwem przebieg procesu kształtowania się systemu nazewniczego i jego efekt końcowy jest dość specyficzny. Aby dokładniej wyjaśnić, z czego wynika i na czym polega różnorodność i złożoność antroponimii Białegostoku, należy przywołać pewne ustalenia przyjęte na podstawie dotychczasowych wyników badań. Otóż, badania onomastyczne wykazały, że w krajach zachodniosłowiańskich nazwiska kształtowały się w początkowym okresie przede wszystkim na bazie nazw posiadłości ziemskich, bowiem prestiż społeczny i znaczenie rodu opierały się na posiadaniu ziemi. Warto jednak zaznaczyć, że zjawisko to dotyczyło w zasadzie wąskiego kręgu ludzi tworzących warstwę uprzywilejowaną. W XVII-wiecznej Polsce dość powszechne przybieranie nazwisk na *-ski* przez chłopów niewiele ma

wspólnego z prestiżem społecznym. Wśród Słowian wschodnich najważniejsza była przynależność rodowa, prestiż rodu, stąd też dominowały tu nazwiska patronimiczne, przynależnościowe⁹. Zetknięcie się, a następnie współlistnienie przez kilka wieków zachodnio- i wschodniosłowiańskiej kultury nazewniczej doprowadziło w rezultacie do przynajmniej częściowej ich asymilacji. Zamieszkująca pod koniec XVIII wieku Białystok ludność polska i mniej liczna ludność pochodzenia ruskiego korzystały z zasobu antroponimów o bardzo zbliżonej strukturze semantyczno-morfologicznej. Można tu zaobserwować znaczne bogactwo formantów antropoonomastycznych. Bardzo wyraźnie zaznaczyły swą obecność miana osobowe derywowane sufiksem *-ski/-cki*. W podstawach tych antroponimów leżą przeważnie nazwy podlaskich wsi, np. Selvestri et Constantia *Hryniewicki* (1795, KM, 268v) – n.m. *Hryniewicze*, Michael *Jabłonski* (1796, KM, 276v) – n. m. *Jabłoń*, Josephus *Leńczewski* (1796, KM, 276v) – n. m. *Leńce*, Joannes *Krasnodębski* (1797, KM, 295v) – n. m. *Krasnodęby*, Martinus *Zakrzewski* (1797, KM, 294) – n.m. *Zakrze*, Stanisław *Poplawski* (1799, SMB, 67) – n. m. *Popławy*, pracowity Józef *Sobolewski* (1805, KMu, 34) – n.m. *Sobolewo*, Mac *Zawadzki* (1806, SH, 119) – n.m. *Zawady*, Franz *Buratenski* (1806, SH, 120) – n. m. *Buratyniec*.

W wieku XVIII przyrostek *-ski/-cki* nierzadko dodawano do już funkcjonujących antroponimów typu przezwiskowego lub odimiennego, stąd w odniesieniu do niektórych białostockich antroponimów można założyć podwójną motywację, np. odtoponimiczną i odimienną: Josephus *Juchnicki* (1796, KM, 276v) – od n.m. *Juchnowiec* lub im. *Juchno* (< *Joltuch*, cerk. *Jewtichij*); odtoponimiczną i odapelatywną: Eleonora *Kozłowska* (1795, KM, 275v – od n.m. *Kozłowo* lub n.os. *Kozioł* (<ap. *koziół*) lub tylko odimienną, np. Petrus *Kondracki* (1795, KM, 271) – od im. *Kondrat* lub też tylko odapelatywną, np. Barbara de domo *Baranowska* (1795, KM, 270) – od n.os. *Baran* (<ap. *baran*).

W nazwiskach typu patronimicznego, zależnościowego można wyodrębnić kilka sufiksów: *-owicz/-ewicz*, np. Jacobus *Ptaszkiewicz* (1796, KM, 285v), Joannes *Kuryłowicz* (1796, KM, 276v), Franciscus *Eliaszewicz* (1797, KM, 290); Anton *Bartoczewicz* (1806, SH, 123), Simon *Leszewicz* (1806, SH, 123); *-uk//-czuk*, np. Josephi et Rosalia *Rudzieniuk* (1795, KM, 270),

⁹ Z. Kaleta, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Kraków 1998, s. 100.

Adalbertus *Waleszczuk* (1795, KM 271), Franciszek *Wasiluk* (1798, KMU, 26), Pracowity Jan *Korolczuk* (1804, KMU, 24), Pracowity Adam *Cieśluk* (1807, KMU, 31); -ko, np. Matheus *Pronaszko* (1797, KM, 295v); -ów, np. Basili *Nesterów* (1795, KM, 275v), -ul, np. Pauli *Woytul* (1795, KM, 271). Wśród nazwisk zależnościowych najliczniej występują antroponimy z sufiksem -owicz//ewicz. Największa popularność tego przyrostka na Podlasiu przypada na wiek XVI, ale i w następnych stuleciach jego udział w kształtowaniu nazwisk był bardzo widoczny. W podstawach tych antroponimów najczęściej spotykamy imiona polskie i wschodniosłowiańskie występujące przede wszystkim w formie hipokorystycznej. Formacje z formantem -uk//czuk w antroponimii Białegostoku występują dość rzadko, podczas gdy w środowiskach wiejskich należą do najczęściej używanych¹⁰.

Identyfikacja osobowa licznie zamieszkujących Białystok Żydów przybierała różne formy na przestrzeni całego XVIII wieku¹¹. Realizując program zwiększenia nadzoru administracyjnego nad Izraelitami, władze pruskie, które od 1795 r. zaczęły zarządzać miastem, zajęły się również ujednoczeniem zasad formalnego używania imion i nazw o statusie nazwisk, ponieważ brak stałych nazwisk i dowolność panująca w używaniu mian osobowych powodowała ciągły chaos w dokumentach urzędowych. W 1797 r. opublikowano dokument *Generalne urządzenie Żydów...*, w którym m.in. znalazło się zarządzenie dotyczące konieczności noszenia i dziedziczenia stałego nazwiska. Wzorem chrześcijańskich mieszkańców prowincji, w urzędach administracji państwowej oraz na drukach dotyczących prowadzonej działalności gospodarczej ustawowo nakazane zostało używanie imienia otrzymanego podczas obrzędu obrzezania i przezwiska. Ten drugi człon nazwy stał się obowiązującym i dziedzicznym nazwiskiem¹². W związku z tym w spisach ludności Białegostoku z 1799 i 1806 roku konsekwentnie jest stosowany

¹⁰ Por. L. Dacewicz, *Nazwy osobowe w Księdze pogrzebowej parafii mielnickiej z II poł. XVIII w.*, „Slavia Orientalis” 1990, nr 3-4, s. 295-302; E. Bogdanowicz, *Osiemnastowieczne nazewnictwo osobowe południowej Białostoczczyzny*, Białystok 2000 (praca doktorska, maszynopis).

¹¹ Szczegółowe informacje na temat kształtowania się nazewnictwa Żydów zawierają prace: L. Dacewicz, *Nazewnictwo Żydów w XVIII-wiecznym Białymstoku*, Białostoczczyzna 1999, nr 4 i *Identyfikacja ludności żydowskiej a słowiańska kultura nazewnicza w dawnym woj. podlaskim*, *Studia slawistyczne*, t. 2, Białystok 2000, s. 67-72.

¹² *Generalne urządzenie Żydów w prowincjach Prus Południowych i Nowo-Wschodnich*, w: *Zespół Kamera Wojny i Domen*, AP Białystok, k. 136; A. Małek, *Żydzi w Nowych Prusach Wschodnich*, „Białostoczczyzna” 1997, s. 133.

jeden sposób nominacji Żydów: imię + imię ojca i nazwa wykonywanego zawodu, np. *Salmon Abram* szynkarz (SMB, s. 93), *Lewin Abraham* kusnierz (SMB, s. 83), *Leib Leijser* złotnik (s. 72), *Chaim Chaim* szynkarz (s. 74), *Maijer Hirsch* księgarz (s. 74), *Isaac Josel* kramarz (s. 75), *Josel Israel* kupiec (s. 75), *Taube Laie* piwowar (s. 77), *Gerson David* handlarz solą (s. 79), *Josel Gedalge* szewc (s. 80), *Moses Borach* kuśnierz (s. 82), *Josel Jankel* rzeźnik (s. 84), *Jankel Schmul* furman (s. 90), *Isaac Marcus* sieczkarz (s.90).

Ogromna popularność niektórych imion (np. *Abram, Abraham, Aron, Borach, Chaim, Dawid, Hirsch, Israel, Isaac, Jankel, Josel, Leijser, Leib, Lewin, Moses, Marcus, Schlaum, Schmul*) sprawiała, że ten sposób nominacji w niewielkim zakresie polepszał funkcjonowanie kryterium identyfikacyjnego, np. *Aron Leib, Elias Leib, Taube Leib, Salmon Leib, Moses Leib, Daniel Leib, Techel Leib, Elias Hirsch, Marcus Hirsch, Moses Hirsch, Dawid Hirsch, Liepmann Hirsch, Lewin Hirsch, Baer Hirsch, Leijser Hirsch, Leib Hirsch* (przykłady ze spisu z 1799r). Tak więc dodatkowym czynnikiem idywuizalizującym danego osobnika była nazwa zawodu (według spisu podatkowego Hasfortha w 1806 r. w ówczesnym Białymstoku wykonywano ponad 100 zawodów)¹³ i przypisanie do miejsca zamieszkania, czyli ulicy. Niemniej jednak powtarzalność jednakowych zestawów imion i ten sam zawód występuje dość często.

W omawianym okresie występują sporadycznie patronimy syntetyczne derywowane na wzór nazwisk słowiańskich przy pomocy sufiksu *-owicz//ewicz*, np. *Jonc Moszkowicz* kupiec (1806), *Leib Hirschowicz* (1806), *Benj. Jonowicz* pracownik browarniany (1806), *Eysak Leybowicz* nauczyciel (1806).

Na podstawie *Inwentarza J.K. Branickiego* (1771-1772 r.) możemy przekonać się, że ten sposób nominacji Żydów był powszechnie stosowany przez posiadaczy kramów i innych nieruchomości miejskich¹⁴. Nastąpiło więc swoiste uwstecznienie w procesie kształtowania się formy nazwiska żydowskiego.

Organizacja administracji terytorialnej, o czym już była mowa, spowodowała przyjazd do Białegostoku 175 urzędników pruskich (wg spisu z 1799 r.) nie mówiąc o stacjonującym tu garnizonie. W ten sposób antroponomia

¹³ A. Małek, *Spis podatkowy Hasfortha...*, op. cit., s. 15.

¹⁴ *Inwentarz dóbr J.K. Branickiego z 1771-1772 r.*, Archiwum Wojewódzkie w Białymstoku, mikrofilm 18070, syg. 82, cz. I.

Białegostoku wzbogaciła się o znaczną liczbę nazwisk niemieckich, np. *Fischer* kancelista kamery, *Kruger* sekretarz Rejencji, *Knorr* registrator Rejencji, *Stehler* radca Rejencji, *Wasenberg* kalkulator Rejencji, *Winkelmann* podatkobiorca, *Schlesinger* komisarz Hipoteki, *Koeller* tłumacz Hipoteki, *Schultz* kalkulator Kamery. Przybyła tu także pewna liczba kolonistów niemieckich wykonujących rozmaite zawody, np. *Appelbaum* drukarz, *Schlegel* aptekarz, *Sushenguth* stolarz, *Gottfried Klein* szewc, *Ludvig Willand* kowal, *Joseph Schlegel* sukiennik, *Paul Korbuth* bednarz, *Martin Riehmman* ślusarz, *Johann Bohin* skórnik (wg spisu z 1799 r.).

Nazwiska niemieckie były zdecydowanie obce kulturze nazewniczej Białegostoku, która kształtowała się od początków istnienia miasta, a właściwie znacznie wcześniej – od początków osadnictwa na tych ziemiach, gdzie zdecydowanie dominowała kultura wschodnio- i zachodniosłowiańska.

Na podstawie przedstawionych przykładów nazwisk używanych przez różne grupy etniczne zamieszkujące Białystok u schyłku XVIII wieku można ogólnie stwierdzić, że zasób antroponimiczny tworzyły nazwy rodzime i obce. Struktura nazwisk w tym okresie w zasadzie była już stabilna. Nosiły one wyraźne znamiona dziedziczności, jednakże nadal ma miejsce dowolność zapisu, która daje w rezultacie różne warianty fonetyczne tego samego nazwiska, np. *Jezobik*, *Jozobik*, *Bartl Josobick*, *Jozubik*; *Dubzejiko*, *Dubeyko*, *Dubżejiko*; *Pac*, *Pacz*, *Padz*; *Lasota*, *Lesota*; *Puchalik*, *Puchaluk*; *Sznaydor*, *Szneydar*; *Zubricki*, *Żubricki*, *Zabrick*. Powód tej niestabilności był prosty: urzędnik tak zapisywał nazwisko, jak je usłyszał.

Z racji położenia geograficznego i przynależności państwowej nazwiska białostoczan to przede wszystkim antroponimy słowiańskie: polskie i białoruskie. W zakresie mniejszości narodowych (Żydów, Tatarów, Litwinów) z jednej strony mamy do czynienia z potrzebą utrzymania tożsamości narodowej, która w tym konkretnym przypadku przejawia się w używaniu określonego zasobu imion (hebrajskie, jidyszowe w przypadku Żydów, muzułmańskie u Tatarów, litewskie lub zeslawizowane u Litwinów), z drugiej zaś obserwujemy obecność procesów integracyjno-asymilacyjnych, polegających m.in. na naśladowaniu i powielaniu wzorców antroponimicznych dominujących i zwyczajowo obowiązujących na omawianym terytorium. Jest to swego rodzaju zawłaszczanie czyjegoś dziedzictwa kulturowego, bowiem nazwy własne, ich zasób i charakter stanowią składową część kultury danego narodu.

Zjawisko to można określić jako typowe dla terytoriów pogranicza etniczno-kulturowego, gdzie normą jest wspólne tworzenie kultury.

Można zaryzykować twierdzenie, że w okresie rządów pruskich w Białymstoku płynność i naturalny przebieg procesu kształtowania się systemu antroponimicznego został naruszony. Przyczyniło się do tego niewątpliwie pojawienie się obcego kulturowo elementu nazewniczego niemieckiego i żydowskiego, wprowadzonego m.in. odgórnymi zarządzeniami administracyjnymi.

Na zakończenie warto zaznaczyć, że lata zaboru pruskiego, a następnie rosyjskiego, były okresem porządkowania nazwisk białostoczan (i w ogóle nazwisk polskich) pod względem prawnym.

Rozwiązanie skrótów

- ap. - apelatyw
- cerk. - cerkiewny
- KM - *Metryczna księga Chrztałów, 1774-1797, Metryczna Księga Ślubów, 1740-1801, przechowywane w Białostockim Towarzystwie Naukowym.*
- KMU - *Księgi metrykalne białostockiej parafii unickiej, 1796-1834, przechowywane w parafii katolickiej w Dojlidach.*
- n.m. - nazwa miejscowości
- n.os. - nazwa osobowa
- SH - *Spis podatkowy Hasfortha z 1806 r., (w:) A. Małek, Mieszkańcy Białegostoku pod zaborem pruskim, op. cit., s. 68-102.*
- SMB - *Spis mieszkańców Białegostoku z 1799 r., (w:) A. Małek, Mieszkańcy Białegostoku..., op. cit., 103-137.*